

ОКРЕМІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

CERTAIN ASPECTS OF CRIMINOLOGY TACTICS

Осипенко І.П., старший викладач
кафедри кримінального права та процесу

Національний університет «Чернігівська політехніка»

Кравченко В.Я., студентка IV курсу
юридичного факультету

Національний університет «Чернігівська політехніка»

Стаття присвячена дослідженню питання сучасного розуміння криміналістичної тактики. Звертається увага на те, як розвиток науково-технічних досягнень, а також проблеми сучасного суспільства впливають на розвиток криміналістичної науки. Наводиться авторське бачення періодизації та розвитку криміналістичної тактики як розділу криміналістики.

У роботі розглянуто співвідношення поняття «криміналістична тактика» та «тактика». Особлива увага приділена науковим підходам до визначення «криміналістичної тактики» та на їх основі запропоновано авторське визначення. Для повного розуміння поняття «криміналістична тактика» виділена низка загальних і спеціальних особливостей. Останніми роками у предметі криміналістичної тактики відбулися суттєві зміни, виникли нові напрями та наукові теорії, відповідно до проаналізованих наукових положень визначено предмет криміналістичної тактики. Криміналістична тактика може застосовуватися за наявності низки умов, серед яких: допустимість, правомірність, доцільність, вибірковість, наукова обґрунтованість, етичність, а також доступність.

Крім того, для реалізації завдань кримінального судочинства, які виникають на кожному з етапів кримінального провадження, розроблені ефективні засоби криміналістичної тактики. У статті проаналізовані сучасні погляди та наукові підходи до розуміння поняття засобів криміналістичної тактики. Особливе місце серед завдань розвитку криміналістичної тактики посідає удосконалення системи її засобів. На основі наукових положень була визначена система засобів криміналістичної тактики. Наголошуємо на тому, що для ефективного виконання завдань кримінального провадження необхідно розширити межі системи заходів. У процесі роботи висвітлені принципи криміналістичної тактики як початкові положення, які зумовлюють розвиток і функціонування тактики. На підставі проведеного дослідження зроблені відповідні висновки.

Ключові слова: криміналістична тактика, ознаки криміналістичної тактики, засоби криміналістичної тактики, предмет криміналістичної тактики, принципи криміналістичної тактики.

The article is devoted to the study of the issue of modern understanding of criminology tactics. Attention is drawn to how the development of scientific and technical achievements, as well as the problems of modern society affect the development of forensic science. The author's vision of periodization and development of criminology tactics as a section of criminology is given.

The ratio of the concept of "forensic tactics" and "tactics" was carried out. Particular attention is paid to scientific approaches to the definition of "forensic tactics" and on their basis the author's definition is proposed. For the complete understanding of the concept of "forensic tactics", a number of general and special features are allocated. It is proved that in recent years in the subject of forensic tactics there were significant changes, new directions and scientific theories have arisen, and in accordance with the analyzed scientific provisions the subject of criminal tactics is determined. The article states that forensic tactics may be used in the presence of a number of conditions, including: admissibility, appropriateness, selectivity, scientific reasonableness, ethics, as well as accessibility.

In addition, it was determined that for the implementation of criminal proceedings, which arise in each of the stages of criminal proceedings, effective means of criminology tactics are developed. Therefore, the article analyzes modern views and scientific approaches to understanding the concept of forensic tactics, and in accordance with this, views were united into three main groups. It is substantiated that a special place among the tasks of development of forensic tactics is to improve the system of its means. Therefore, on the basis of scientific provisions, a system of forensic tactics was determined, and it emphasized that for the effective implementation of criminal proceedings, it is necessary to expand the boundaries of the system of measures. In the process of work, the principles of forensic tactics were highlighted as initial provisions that determine the development and operation of tactics. Based on the conducted scientific study, relevant conclusions are distinguished.

Key words: forensic tactics, signs of forensic tactics, means of criminology tactics, subject of forensic tactics, principles of forensic tactics.

Постановка проблеми. Сьогодні на розвиток криміналістики великий вплив мають науково-технічні досягнення, зокрема інформатизація суспільства, що призвела до «технологізації» криміналістики. З огляду на це криміналістика спрямовує сили на створення ефективної системи криміналістичних засобів і тактичних прийомів, що застосовуються для вирішення проблем. Серед таких проблем особливе місце у нашій державі й у всьому світі посідає спалах і розповсюдження коронавірусної інфекції Covid-19, через що відбулися певні зміни у злочинності, яка набула нових рис: зросла кількість злочинів, що вчиняються з використанням мережі Інтернет. Тому дослідження криміналістичної тактики потребує розширення її меж у розумінні поняття, умов, засобів і принципів.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню цієї проблеми присвятили свої роботи багато науковців, зокрема: О.Я. Басв, В.П. Бахін, Р.С. Белкин, А.С. Князьков, І.І. Когутич, В.Е. Коновалова, В.В. Копча, В.Г. Лукашевич, В.О. Маркус, М.А. Погорельский, М.В. Салтєвський, Ж.В. Удовенко, Е.Е. Центров, В.Ю. Шепітько, С.Ю. Якушин та ін.

Мета статті – проаналізувати наукові погляди на визначення поняття «криміналістична тактика», виділити його авторське визначення, сформулювати його суттєві ознаки, дослідити проблемні аспекти «засобів криміналістичної тактики», визначити підходи до їх розуміння, сформулювати систему таких засобів, розглянути принципи криміналістичної тактики, а також окреслити подальші напрями наукових досліджень у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід зазначити, що криміналістична тактика за свою історію пройшла довгий шлях, який можна поділити на два основні періоди. Перший – донауковий, тобто період передісторії криміналістики, котрий тривав із часів виникнення перших криміналістичних знань до кінця XIX ст. Цей період поділяється на дві стадії: 1) зародження елементів криміналістичної тактики та 2) формування теоретичних передумов відповідної галузі криміналістичного знання. Другий – період становлення криміналістичної тактики та подальший її розвиток як складової частини криміналістики. У цьому періоді виділяють дві стадії: 1) формування криміналістичної тактики як підсистеми криміналістики;

2) становлення криміналістичної тактики як самостійного розділу науки криміналістики [1, с. 195–196].

Щоб розглянути поняття «криміналістична тактика», необхідно зрозуміти суть «тактики» – це частина науки, що вивчає прийоми здійснення проміжних завдань на шляху здійснення стратегічних завдань у певній галузі людської діяльності, яка характеризується зіткненням інтересів сторін.

У науковій літературі наявні різні думки стосовно визначення поняття криміналістичної тактики, і це негативно впливає на розробку теоретичних засад тактико-криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів, захисника та суду, тому необхідно дослідити наукові погляди на визначення поняття криміналістичної тактики та сформулювати окреме бачення цього питання.

В.О. Коновалова вважає, що криміналістична тактика – це система наукових прийомів і методів, заснованих на вимогах кримінально-процесуального закону, які застосовуються у провадженні слідчих дій і оперативного розшукових заходів із метою попередження і розслідування злочинів [2, с. 15].

На думку С.Ю. Якушина, «криміналістична тактика є розділом науки криміналістики, що охоплює систему теоретичних положень і практичних рекомендацій із визначення оптимальної поведінки осіб, котрі здійснюють попереднє розслідування, а також судовий розгляд кримінальних проваджень на підставі норм і принципів кримінального процесу» [3, с. 35].

В.О. Макусь наголошує на тому, що криміналістична тактика – система наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо організації та планування досудового і судового слідства, визначення лінії поведінки осіб, які здійснюють дізнання, і прийомів проведення окремих слідчих дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів, усунення причин і умов, що сприяють скоєнню і прихованню злочинів [4, с. 268].

Р.С. Белкін говорить про те, що криміналістична тактика є системою наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо організації та планування досудового і судового слідства визначення лінії поведінки осіб, котрі здійснюють судові дослідження доказів, і прийомів проведення окремих процесуальних дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів, встановлення причин і умов, що сприяють вчиненню і приховуванню злочинів [5, с. 194].

На думку О.Я. Баєва, під криміналістичною тактикою необхідно розуміти систему наукових положень і розроблених на їх основі відповідних засобів допустимого і раціонального збирання, дослідження і використання доказової інформації слідчим, прокурором, адвокатом, кожним відповідно до своєї процесуальної функції в умовах потенційної або реальної, безпосередньої або опосередкованої протидії з боку осіб або органів, що мають інші інтереси в кримінальному судочинстві, ніж ті, які має суб'єкт, для оптимізації діяльності якого відповідний вид криміналістичної тактики створюється [6, с. 37].

Щодо М.В. Салтєвського, то від вважає, що «криміналістична тактика – це система наукових положень (принципів), рекомендацій щодо організації планування досудового і судового слідства; тактичні прийоми збирання, дослідження і використання доказів, які розробляються з метою організації, планування та здійснення попереднього розслідування і судового слідства» [7, с. 144].

Є.С. Центров говорить про те, що це система найбільш загальних наукових положень, які спираються на результати вивчення закономірностей злочинної діяльності, узагальнення слідчої практики, дані юридичних та інших спеціальних наук, на основі яких розробляються й акумулюються спеціальні знання, організаційно-планові основи, найбільш раціональні та доцільні прийоми, правила, настанови, технології, інструкції та рекомендації щодо визначення найбільш ефективною лінії поведінки та спо-

собів здійснення конкретних слідчих і судових дій у специфічних ситуаціях, що виникають у процесі розкриття, розслідування та попередження злочинів [8, с. 318].

В.Г. Лукашевич наголошує на тому, що криміналістична тактика повинна визначатися як комплекс заходів з утворення оптимальних умов для вибору й застосування найбільш ефективних і доцільних у конкретній слідчій ситуації слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій і низки інших процесуальних, пізнавально-тактичних і допоміжних заходів, спрямованих на досягнення максимальних результатів за мінімальних витрат часу, засобів і сил [9, с. 95].

Як стверджує В.П. Бахін: «Криміналістична тактика – це розділ науки криміналістики, що становить систему наукових положень і розроблених на їх основі найбільш раціональних прийомів організації й тактики провадження слідчих дій з метою збирання, дослідження і використання доказів у процесі розслідування злочинів» [10, с. 110].

На основі аналізу наукових положень можемо сказати, що криміналістичну тактику необхідно розглядати у двох аспектах:

- як спосіб (форму) практичної діяльності, зокрема сукупність тактичних прийомів;
- як систему наукових положень про тактичні прийоми у криміналістиці.

Об'єднавши ці аспекти у єдине поняття, можемо навести авторське визначення: це окрема частина науки криміналістики, яка є системою наукових положень і рекомендацій щодо організації та здійснення досудового розслідування і судового розгляду, спрямованих на збирання і дослідження доказової інформації та встановлення обставин, що мали вплив на вчинення злочину, а також тактичний вплив на осіб, поведінка яких пов'язана з формуванням джерел криміналістичної інформації.

Враховуючи вищесказане, «криміналістична тактика» використовується у декількох значеннях: як розділ науки криміналістики; як спосіб практичної діяльності слідчого, прокурора, захисника та інших учасників процесу; як навчально-дидактична система тактико-криміналістичних знань, що виконує навчальну функцію, тобто як навчальна дисципліна.

Для повного розкриття поняття криміналістичної тактики необхідно виділити певні її загальні та спеціальні особливості. Загальними є такі риси:

- це система наукових положень, що є самостійною частиною науки криміналістики;
- є сукупністю прийомів і рекомендацій для формування відносин між учасниками процесу;
- спрямована на збирання, дослідження та використання доказової інформації;
- організовує планування досудового розслідування і судового слідства;
- спрямована на розслідування та попередження кримінальних правопорушень.

Спеціальні ознаки:

- це сукупність тактичних прийомів і наукових рекомендацій щодо найбільш ефективного здійснення певного виду діяльності;
- включає суб'єкта й об'єкта тактичного впливу;
- наявна спрямованість тактичного впливу суб'єкта на подолання протидії, що чиниться об'єктом;
- застосовується під час провадження слідчої діяльності [11, с. 18].

Останніми роками у предметі криміналістичної тактики відбулися суттєві зміни, виникли нові напрями та наукові теорії. Проаналізувавши наукові положення, можна визначити, що предметом криміналістичної тактики є закономірності виникнення, збирання, фіксації, збереження, вилучення та дослідження доказової інформації, а також лінія взаємин і спілкування між учасниками кримінального процесу осіб, чия професійна діяльність

спрямована на збирання, фіксацію, вилучення та дослідження доказів, і осіб, поведінка котрих пов'язана із формуванням джерел криміналістичної інформації, на базі чого здійснюються тактичні прийоми, засоби та рекомендації провадження слідчих дій, а також тактичних комбінацій та операцій.

Необхідно зауважити, що криміналістична тактика може застосовуватися за наявності низки принципів та умов, зокрема таких як:

1. Допустимість – одна з найважливіших умов застосування тактичних прийомів. Це означає, що тактика повинна повністю за змістом і метою відповідати закону та вимогам законності.

2. Правомірність – означає, що тактику необхідно застосовувати відповідно до вимог норм закону. Для того, щоб вимоги законності були повністю дотримані, необхідно правильно застосовувати тактичні прийоми для розкриття кримінальних правопорушень, оскільки в іншому разі прийом не матиме юридичної сили. Саме для цього слід застосовувати правила та принципи, які закріплені у чинному законодавстві та визначають порядок застосування таких прийомів.

3. Доцільність – визначення можливості досягнення мети під час застосування певного прийому відповідно до витраченого часу, сил і засобів.

4. Вибірковість – обрання правильного підходу до кожного конкретного випадку, так як кожна ситуація унікальна і для неї треба обрати місце та час прийому.

5. Наукова обґрунтованість – означає, що прийом повинен бути науково перевіреним, тобто перевіреним на практиці та відповідати сучасності.

Водночас використовуються нетрадиційні методи, прийоми й засоби пізнання, які базуються на останніх досягненнях різноманітних наук про людину і людську діяльність, що дають змогу озброїти слідчого науково-обґрунтованими рекомендаціями, які сприятимуть підвищенню продуктивності оперативної та слідчої роботи [12, с. 182].

6. Етичність – під час використання тактичного прийому треба звертати увагу на те, чи не принижує це честь і гідність учасника процесуального акту та ін.

7. Доступність – визначає, що застосування прийомів має бути нескладним і надійним, і не повинно завдавати труднощам суб'єктам їх застосування [4, с. 269].

8. Конкретність тактичних рекомендацій і прийомів забезпечує їх точність і відповідність особливостям слідчої діяльності, для якої вони розроблені. На основі цього принципу формуються тактичні рекомендації, встановлюються терміни, місця здійснення дій та ін.

9. Системність забезпечує цілісність внутрішньої структури криміналістичної тактики, а також виявлення інших зовнішніх і внутрішніх зв'язків. Саме цей принцип визначає криміналістичну тактику як одну з основних частин всієї науки криміналістики.

10. Історизм криміналістичної тактики спрямований на пізнання та вирішення складних проблем криміналістичної тактики з урахуванням їх виникнення, становлення та розвитку.

11. Динамічність означає, що тактичні прийоми будуть тільки тоді дієвими, коли будуть перебувати у постійному розвитку відповідно до вимог сучасності, з урахуванням вини вчиненого кримінального правопорушення та особливостей особи злочинця [13, с. 162–164].

Проаналізувавши умови та принципи криміналістичної тактики, можемо констатувати, що це основний показник належного рівня прийомів, які розробляються тактикою та використовуються нею у процесі своєї діяльності.

Для реалізації завдань кримінального судочинства, що виникають на кожному з етапів кримінального провадження, розроблені ефективні засоби криміналістичної тактики.

У науковій літературі під засобами криміналістичної тактики розуміють засоби досягнення завдань кримінального судочинства, що відносять до сфери криміналістичної тактики. Наукові підходи стосовно цього приводу поділяються на три основні групи.

Що стосується першої, то засоби криміналістичної тактики розуміють як слідчу діяльність та окремі її різновиди. Наприклад, прихильником такого погляду є В.П. Бахін, котрий говорить про те, що «основними засобами криміналістичної тактики слід вважати тактичні прийоми, рекомендації, а також слідчі дії, у межах яких вони реалізуються» [14, с.17], проте В.Ю. Шепітько заперечує таку позицію і вважає, що «такі засоби є головними, але не зовсім справедливими, оскільки до них ще можна віднести тактичні комбінації, операції, тактику окремої слідчої дії» [15, с. 26].

До другої групи слід віднести погляди, відповідно до яких засоби криміналістичної тактики розглядаються як знаряддя праці, за допомогою яких особа, у провадженні котрої перебуває справа, вирішує тактичні завдання розслідування кримінальних правопорушень, тобто це процесуальні або не процесуальні інструменти для її діяльності. І.І. Когутич пропонує засоби криміналістичної тактики поділяти на дві групи: а) основні, тобто ті, що містяться у законі – слідчі дії, оперативно-розшукові заходи та ін.; б) допоміжні – тактичні прийоми, комбінації, операції, рекомендації, тактичні рішення [16, с. 297–298]. Однак деякі науковці заперечують віднесення слідчих дій до засобів криміналістичної тактики та говорять про те, що всі тактичні засоби реалізуються в межах проведення слідчих і тому не можуть розглядатися як засоби криміналістичної тактики. Ми погоджуємося з такою позицією і вважаємо, що такий підхід суперечить сучасному розумінню засобів криміналістичної тактики.

Третя група науковців наполягає на тому, що засоби криміналістичної тактики у сучасному розумінні – це тактичні операції, тактичні комбінації, тактичні рішення, слідчі ситуації. Ж.В. Удовенко говорить про те, що засоби криміналістичної тактики поповнилися такими поняттями, як «слідча хитрість» і «психологічна засідка» [17, с. 133], але, на нашу думку, віднесення цих понять до системи засобів криміналістичної тактики є недоцільним і помилковим, адже суперечить сучасному розумінню засобів криміналістичної тактики.

У практиці кримінального провадження можна зустріти різні терміни для позначення засобів криміналістичної тактики: «тактико-криміналістичні засоби», «організаційно-тактичні засоби» та ін. Однозначного тлумачення цих понять у науковій літературі немає, тому наявні різні підходи до їх розуміння.

О.С. Князьков вважає, що «тактико-криміналістичні засоби» – це науково-сконструйовані, пошуково-пізнавальні моделі, які відображають закономірності кримінального правопорушення і діяльності щодо його розкриття і розслідування, що включає: слідчу ситуацію, криміналістичну характеристику кримінального правопорушення, слідчу версію, тактичне завдання, рішення та планування [18, с. 13–14].

Що стосується організаційно-тактичних засобів, то науковці вказують, що це сукупність дій, тактичних прийомів, які пов'язані однією метою і спрямовані на ефективне вирішення тактичних завдань, що виникають у слідчих ситуаціях.

Розглянувши наукові поняття засобів криміналістичної тактики, можемо навести власне визначення: це сукупність дій, прийомів, тактичних рекомендацій, комбінацій та операцій, пов'язаних єдиною метою, що використовуються суб'єктами криміналістичної тактики та спрямовані на реалізацію завдань, що виникають на кожному етапі кримінального судочинства.

Особливої уваги потребує визначення системи засобів криміналістичної тактики. Г.І. Прокопенко та В.С. Кузмі-

чов вважають, що до системи криміналістичної тактики входять дві групи елементи:

1) процесуальні – слідчі дії, оперативно-розшукові заходи, збирання показань, свідчень і пояснень, призначення ревізії та витребування документів.

2) не процесуальні – тактичний прийом, тактичне рішення, тактична комбінація та тактична операція [19, с. 184].

На нашу думку, такий погляд не охоплює усю сукупність тактичних засобів, тож до системи засобів криміналістичної тактики слід відносити:

1) тактичний прийом – спосіб здійснення процесуальної дії, спрямований на досягнення її мети;

2) тактичну операцію – систему процесуальних і не процесуальних дій, спрямованих на вирішення конкретного тактичного завдання у конкретній ситуації;

3) тактичну комбінацію – систему тактичних прийомів, що мають конкретну спрямованість у процесі їх реалізації;

4) тактичну рекомендацію – пораду щодо обрання та застосування засобів, форм поведінки та прийомів;

5) тактику слідчої дії – охоплює всю сукупність тактичних прийомів і їх реалізацію;

6) тактику негласної слідчої дії;

7) тактику судової дії та взаємодії, що розглядається як новий напрямок діяльності слідчого щодо налагодження зв'язку й узгодження заходів для вирішення тактичних завдань.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що розширення меж системи заходів криміналістичної тактики спрямоване на раціоналізацію й оптимізацію кримінального провадження.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можемо стверджувати, що у сучасних умовах, коли рівень злочинності зростає, велику увагу необхідно приділити здійсненню криміналістичної тактики. Саме криміналістична тактика повинна відповідати сучасному розвитку суспільства, дієво протидіяти злочинності під впливом інформаційних технологій та епідемічних загроз суспільству. Необхідно посилити формування та реалізацію тактичних засобів, спрямованих на підвищення ефективності діяльності суб'єктів криміналістичної тактики. Сучасну криміналістичну тактику слід розглядати у двох аспектах – науковому та практичному. Проаналізувавши наукові погляди, можемо сформулювати авторське визначення, відповідно до якого криміналістичну тактику слід розглядати як систему наукових положень і рекомендацій щодо організації та здійснення досудового розслідування і судового розгляду, спрямованих на збирання і дослідження доказової інформації та встановлення обставин, що мали вплив на вчинення злочину, а також тактичний вплив на осіб, поведінка яких пов'язана з формуванням джерел криміналістичної інформації. Важливо зазначити, що основою для здійснення криміналістичної тактики мають слугувати принципи, розглянуті у нашій науковій роботі. Саме за їх допомогою розробляються тактичні засоби, які сприяють ефективному розкриттю і попередженню кримінальних правопорушень. Тому важливим завданням подальшого розвитку криміналістичної тактики є удосконалення поняття та системи її засобів з огляду на сучасний стан окремих напрямів цієї галузі криміналістики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мирошніченко Ю.М. Періодизація розвитку криміналістичної тактики. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 10. С. 194–197.
2. Коновалова В.Е. Теоретические проблемы следственной практики (Познавательная функция логики и психологи в следственной тактике) : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Харьков, 1966. 32 с.
3. Якушин С.Ю. Криміналістическая тактика: вопросы практики : учебное пособие. Казань : 2010. 178 с.
4. Маркус В.О. Криміналістика : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2007. 558 с.
5. Белкин Р.С. Курс криминалистики. Москва : Норма-М, 2001. 837 с.
6. Баев О.Я. Избранные работы по проблемам криминалистики и уголовного процесса. Сборник. Москва : ЭКСМО, 2011. 609 с.
7. Салтєвський М.В. Криміналістика : підручник. Ч. 2. Харків : Консум, 2001. 588 с.
8. Центров Е.Е. Парадигма криминалистической тактики и ее основные понятия. *Современная криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы* : материалы межд. науч.-практ. конф., посвящ. 90-летию со дня рождения проф. Н.П. Яблокова (Москва, 22 дек. 2015 г.) Москва : МАКС Пресс, 2015. С. 313–319.
9. Лукашевич В.Г. Проблеми та перспективи імплементації синергетичного підходу в криміналістичну тактику та практику кримінального провадження. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці* : матеріали між нар. «круглого столу». (м. Харків, 12 груд. 2019 р.); НДІ вивчення проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України. Харків : Право, 2019. С. 95–98.
10. Бахин В.П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002) : монография. Киев : Охрана труда, 2002. 268 с.
11. Погорєцький М.А., Сергєєва Д.Б. Криміналістична тактика: щодо визначення поняття. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2012. № 1 (5). С. 1–20.
12. Осипенко І.П. Використання нетрадиційних методів при проведенні слідчих (розшукових) дій. *Інформаційне забезпечення розслідування злочинів: матеріали Міжнародного круглого столу*. Одеса. 30 травня 2014 р. / відп. за вип.: В.В. Тіщенко, О.П. Ващук. Одеса : Юридична література, 2014. С. 182–188.
13. Копча В.В. Принципи криміналістичної тактики як вихідні положення її побудови та розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Серія Право. Вип. 41. Т. 2. С. 162–164.
14. Бахин В.П. Понятие, сущность и содержание криминалистической тактики : лекція. Симферополь: Таврический экологический ин-т, 1999. 62 с.
15. Шепітько В.Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монография. Харків : Харків юридичний, 2007. 432 с.
16. Когутич І.І. Криміналістика: Курс лекцій. Київ : Атіка, 2008. 888 с.
17. Удовенко Ж.В. Криміналістика: конспект лекцій / за заг. ред. В.І. Галагана. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. 320 с.
18. Князьков А.С. Аналитические тактико-криминалистические средства досудебного производства : монография. Томск : Изд-во Томск. Ун-та, 2013. 164 с.
19. Баев О.Я. Избранные работы в 2 т. Воронеж : Издательство Воронежского государственного университета, 2011. 616 с.